

Mira Cencič, raziskovalka novejšje zgodovine Primorske

Tekst: Zlata Krašovec Foto: Primož Lavre

Politika in ideologija nas delita, narodnost nas ne povezuje

Naša sogovornica, Mira Cencič, ima za seboj bogato poklicno kariero v pedagogiki in didaktiki; skoraj gotovo bi pri tem tudi ostalo, če bi ne bilo prošnje, skoraj rotnja, Antona Rutarja, velikega domoljuba, člana goriškega odbora organizacije TIGR, »naj vendar nekaj naredi, da naši zlati fantje ne bodo pozabljeni«. Iz spoštovanja do njega – gotovo pa tudi zaradi rodoljubja, ki gori v njenem »primorskem« srcu – se je lotila še proučevanja zgodovine Primorske. In nastale so knjige o Tigru, Beneški Sloveniji in njenih čedermacih, Črnih bratih, Primorski sredini.

■ **Otroštvo ste preživeli na Krasu, v Tomaju. »Domači kraj ne zapusti človeka, tudi če ga človek zapusti,« ste zapisali v uvodu v monografijo Tomaj, Krasa raj. Kako ste kot otrok doživljali svoj rojstni kraj, njegove ljudi, kakšno je bilo vaše »družinsko zaledje«?**

Čeprav sem preživljala otroštvo v najtežjih časih prejšnjega stoletja, so spomini na to obdobje čudoviti. Vas Tomaj je bila takrat prava skupnost, ljudje so si med seboj pomagali, sosedje so se družili, obiskovali, vrat sploh nismo zaklepali, življenje je potekalo na klancu in na borjaču. Družine so bili številne – pri nas je bilo pet otrok – tako smo imeli dovolj družbe in se kot vrabci v jatah podili po vasi. V tistih časih smo še gonili živino na pašo, kjer smo se igrali in v čudoviti kraški naravi doživljali najrazličnejše pustolovščine.

Na kmetiji je bilo veliko dela. Delali smo vsi, starši in otroci in si na ta način pridobili spretnosti in delovne navade, ki so za življenje potrebne. Življenje je bilo skromno, a pomanjkanja nismo čutili. V tistih časih se je malo kupovalo, doma ni bilo denarja, v trgovinah pa ni bilo blaga. Živeli smo v glavnem s tistim, kar se je pridelalo doma. Mama je bila zelo spretna gospodinja, iz tistega, kar je imela, je znala pripraviti, kar je bilo potrebno. Otroci nismo hodili bos, kot je bilo tiste čase običajno, zlasti za dečke, ampak nam je šivala copate. Deklice pa smo pletle. Iz dveh starih jop smo spletle eno novo, iz domače volne nogavice. Oče je bil skrben gospodar. Po gmajni in po senožetih je skopal lesnike, čivje češnje, šipek ... in jih potem doma posadil in cepil. Tako smo imeli vedno dovolj sadja, zase in za prodajo. Ponosen je bil, da ga je naučil cepiti že v šoli »rajnki« učitelj Kosovel. Tudi v mladosti smo se v vasi vrstniki družili. Zvečer smo se shajali ob vaški pipi in ob nedeljah smo s stariimi škripajočimi kolesi obiskovali plesišča po našem delu Krasa.

Te idilične spomine pa kalijo dogodki iz vojnega časa. Prevečkrat smo otroci doživeli grozo nasilne smrti. Vsa doživetja gradijo človekovo osebnost, nosimo jih s seboj ali kot zavestne spomine ali kot potlačena doživetja, ki vplivajo na naša stališča in ravnanje. Zato čutim pripadnost Tomaju, pripadnost Krasu. Še vedno sem doma iz Tomaja, čeprav že dolgo živim v Šempetru in imam tu svojo družino.

■ **V zakladnico spominov ste poleg lastnih doživetij shranjevali tudi izročilo prednikov. Ljudje so takrat še znali pripovedovati ...**

Danes si težko predstavljamo, kako živi so bili v tistih časih stiki med generacijami. Spominjam se pripovedi stare ma-

tere, mame, očeta pa tudi drugih, ki so v meni zbudile veliko zanimanje za preteklost.

■ **Za vse to, kar so vam podarili starejši Tomajci, ste se zahvalili z omenjeno monografijo.**

Res je. Zdaj pripravljam že drugo z naslovom *Pogled s tomajskega griča Tabor*, v kateri prav natančno opisujem zgodovinska dogajanja od najstarejših časov po virih do novejših časov, ki se jih še spominjam.

■ **Odločitev za poklic? Kakšna je bila vaša poklicna pot, ki ste jo sklenili kot docentka za didaktiko na ljubljanski Pedagoški fakulteti in zaslužna profesorica Pedagoške fakultete Primorska univerze?**

Danes se v najnižjih razredih ne govori več ne o družini, ne o domačem kraju, ne o domovini.

Po končanih petih razredih osnovne šole v zavodu šolskih sester v Tomaju sem šla na nižjo gimnazijo v Trst. Po mali maturi je bila odločitev enostavna. Otroke sem imela zelo rada, mama je odločila, da ni kaj razmišljati in me je vpisala na ljubljansko učiteljsko. Pri devetnajstih letih sem postala učiteljica in dobila dekret ministrstva za šolstvo, da sem razporejena na osnovno šolo v Gabrje na Vipavskem. Šola je bila enorazrednica, tako sem poučevala vse štiri razrede. Že naslednje leto pa sem dobila sklep Okrajnega ljudskega odbora Gorica naj grem v Ljubljano študirat pedagogiko. Potrudila sem se doštudirati v čim krajšem času, da bi si ustvarila družino. Po diplomi iz pedagogike in psihologije in nekoliko kasneje še iz filozofije sem poučevala na postojnski gimnaziji. Poklicna pot me je nato vodila na koprsko učiteljsko, na zavod za šolstvo in od tam naprej na ljubljansko pedagoško akademijo.

■ **Generacije Slovencev so v šolskih klopeh spoznavale svet okoli sebe z vašimi učbeniki. Danes kaj takega za večino avtorjev ne moremo reči. Izbira učbenikov tudi za isti predmet je velika. Je to napredek?**

Zelo me je zanimalo naravoslovje in družboslovje, zato sem za predmet spoznavanje narave in družbe pripravila delovne zvezke in priročnike za učitelje. Do takrat tega za ta predmet ni bilo, le

v avstro-ogrskih časih je bil del teh vsebin v berilih. Glede izbire učbenikov pa takole: če izbire ni, ni dobro, ker ni konkurence, učbenik pa manj aktualen, če se predolgo uporablja. Prevelika izbira pa lahko vodi v zmedenost, posebno če se šole in učitelji odločajo na podlagi reklame, ugleda založbe, cene ... ne pa po strokovni oceni, kateri učbenik je boljši, kateri pripomore k boljšemu razumevanju snovi in je za učence privlačnejši, jih bolj motivira ipd.

■ **Ste se pri pisanju učbenikov kdaj znašli v zadregi? Vam je bilo kakšne vsebine težko predstaviti tako, kot so od vas zahtevali?**

Vsebinska je bila natančno predpisana. Odmiki od načrta niso bili mogoči. V nižjih razredih osnovne šole je bil večji poudarek na naravi. Spoznavanje družbe je bilo osredotočeno le na dogajanja iz polpretekle zgodovine, bolj ali manj le iz NOB. To je povzročalo zadrego. Vendar zaradi načela postopnosti so vsebine zajemale tudi domovinsko vzgojo. Začeli smo z vzgojo ljubezni do družine, do domačega kraja, potem smo obravnavali širše okolje, domovino Slovenijo in nato domovino Jugoslavijo, šele potem se je začel »internacionalizem«. Danes pa se v najnižjih razredih ne govori več ne o družini, ne o domačem kraju, ne o domovini, kar bi lahko pomenilo začetek čustvene brezbriznosti do svoje-

ga okolja. Vedno bolj smo internacionalisti, globalisti in čedalje bolj pozabljamo na korenine in na to, da je navezanost na domači kraj, svojo domovino temelj, da lahko v globalizirani družbi obstanemo kot narod.

■ Od blizu ste spremljali spreminjanje šolskega sistema. Laična javnost je velikokrat ocenjevala, da se z mladimi kar preveč eksperimentira. Je bilo res tako? Katere so bile po vašem mnenju največje napake, morda celo stranpoti? Katere spremembe pa bi lahko ocenili kot pozitivne?

Res so se dogajale stalne spremembe, spreminjalo se je poimenovanje predmetov, njihove vsebine, predmetniki. Spreminjala se je tudi organizacija šole – celodnevna šola, podaljšano bivanje – spreminjali so se pravilniki o ocenjevanju ... Res so bili učenci pogosto predmet eksperimentiranja. Vendar rezultatov teh eksperimentov nismo preverjali. Še preden smo ugotovili, kakšni so bili učinki enih novosti, se so že uvajale druge. Tako od sprememb ni moglo biti napredka.

Ena najbolj nepremišljenih odločitev je bilo usmerjeno izobraževanje, ki je zelo znižalo nivo zahtevnosti srednjih šol, posredno vplivalo na univerzo in tako tudi na usposobljenost učiteljev. In krog je sklenjen. Po mojem mnenju se ta nepremišljena reforma, ki je bila stroki vsiljena politično, pozna še danes.

Posebno poglavje je reforma, ki smo je bili deležni po osamosvojitvi in je bila zasnovana na popolnoma liberalnih temeljih. Zrušen je bil tradicionalni šolski red in disciplina, kar pogosto ogroža izpeljavo programa, ovira kakovost pouka in utruja učitelje in učence. Zelo je zapostavljena čustvena vzgoja, ki je osnova človekovega osebnostnega razvoja kot tudi odnosa do moralnih vrednot. Zanemarjenost teh vzgojnih nalog bomo čutili še v naslednjih generacijah. Pozitivne spremembe so predvsem v naravoslovju in jezikoslovju. Izboljšujejo se učne metode, več je aktivnosti učencev pri laboratorijskem in projektnem delu, hitrejšje je posodabljanje učnih vsebin, številnejša in uporabnejša so učna sredstva.

Treba bo začeti spodbujati sodelovanje in omejevanje tekmovalnosti med učenci, saj slednje razvija sebičnost in egoizem.

■ Bi bilo potemtakem nujno, da pride v šoli do sprememb?

Dlje ko nekaj, kar ima negativne učinke, traja, bolj trdovratne so posledice. Mislim, da bi bilo treba začeti spodbujati sodelovanje in omejevanjem tekmovalnosti med učenci, saj slednje razvija sebičnost in egoizem, kar ovira socializacijo otrok. V šolstvu bi bilo treba ohraniti tradicionalni šolski režim, razvijati že v predšolskem obdobju disciplinirano vedenje, več skrbti posvečati čustveni vzgoji in oblikovanju moralnih vrednot. Po mojem bi to lahko hitro dosegli, saj tudi učitelji čutijo preveliko sproščenost kot težko breme. Otroci trpijo, če so njihovi vrstniki nasilni, če nimajo miru, če se ne morejo pogovarjati zaradi prehudega divjanja. Vzdrževanje reda z video nadzori in pazniki ni ne učinkovito in ne prijetno. Treba je ustvarjati notranje zavore v osebni vrednostni sistemu, ki delujejo vedno in povsod. Huda pomanjkljivost v našem izobraževalnem sistemu je pomanjkanje domovinske vzgoje. Nujno bi bilo spremeniti programe zgodovinskega pouka in obogatiti družboslovne predmete s temami iz domače kulturne zakladnice.

■ Pregled vaše bibliografije pokaže, da se polovica – morda celo več – vaših knjig dotika področja, ki ni vaš osnovni poklic: zgodovine. V njih pišete o temah, ki so bile dotlej neobdelane ali vsak pomanjkljivo obravnavane. Kako je mogoče, da je »uradno zgodovinopisje« zaobšlo več zanimivih tem? Desetletja zamolčana je bila denimo narodnoobrambna organizacija TI-GR. Čemu ta molk?

Zgodovina me je vedno zanimala, diplomo, magisterij in doktorat sem opravila iz zgodovine slovenskega šolstva in ob tem sem spoznavala tudi »narodno« zgodovino. Za proučevanje novejšje zgodovine pa me je pridobil Anton Rutar. Kot član goriškega odbora Tigra je bil leta 1930 aretiran in leto kasneje na prvem tržaškem procesu obsojen na deset let ječe. Po vojni, predvsem ko je bil že upokojen, je zbiral gradivo in si zelo prizadeval, da bi se spomin na to organizacijo ohranil. Nagovarjal me je, naj nekaj naredim, da »ne bodo pozabljeni ti naši zlati fantje«. Iz spoštovanja do tega velikega domoljuba sem po upokojitvi prevzela njegove obsežne zapise, jih deloma obdelala in dopolnila s pričevanji še živečih tigrovcev. Njihovo domoljubje, žrtvovanje, trpljenje me je prevzelo. Poglobljanje v polpretekli čas pa mi je postavljalo nova vprašanja.

Zakaj te teme niso bile obdelane že prej? Proučevanje zgodovine je družbeno najbolj občutljivo, najbolj se odziva na družbene spremembe in je pod

največjim vplivom ideologije. Ideologija in politika vplivata že na izbor raziskovalnega področja. Znano je, da je po vojni komunistična partija kot zmagovalna sila želela prepričati ljudi, da so bili komunisti edini sposobni zanetiti in voditi odpor. Tako sta ostali zamolčani dve pomembni organizaciji na Primorskem – TIGR in Tajna krščanska socialna organizacija. TIGR zaradi obeh tržaških procesov, ki sta se končala s smrtnimi obsodbami, ni bil potisnjen v pozabo. Nekateri člani te organizacije so si prizadevali ohraniti spomin na to junško obdobje in so objavili svoje spomine. Tako je bilo med ljudmi vedenje o Tigru vseskozi prisotno, sistematično pa je to obdobje po osamosvojitvi predstavila dr. Milica Kacin Wohinz, vendar samo do leta 1935.

Danes poskušajo posamezni zgodovinarji dokazati, da TIGR ni bil zamolčan.

■ **Katerih poglavij iz zgodovine Tigra pa ste se lotili vi? Kaj ste ob tem odkrili? Ali drži teza, da si tigrovce – potem ko je bil molk o njem pretrgan – nenadoma lastijo vsi?**

Posebno močan je bil odpor oblasti proti ohranjanju spomina na drugo obdobje delovanja organizacije, ko se je organizacija pripravljala na enoten, oborožen vseslovenski odpor za obrambo domovine. Prav za ta namen so v sodelovanju z zavezniki po taboriščih v Severni Afriki zbirali in pripravljali primorske fante, ki so kasneje sestavljali prekomorske brigade. Prvi, ki se je lotil te naloge, je bil tigrovec Ivan Rudolf v sodelovanju s Čokom, o tem sva pisala s profesorjem Jurijem Roso.

Sprašujete, kaj sem odkrila. Ko sem ugotavljala zveze in povezave med tigrovskimi celicami, se je jasno pokazalo, da je bila organizacija enotna. Čeprav sta bila dva odbora, tržaški in goriški, sta delovala usklajeno in povezano. Poudariti moram, da so bile bazoviške žrtve člani Tigra, ne druge organizacije, ki se je imenovala Borba. Čisto po naključju sem ugotovila, da Italijani s svojim velikanskim policijskim aparatom niso mogli odkriti ničesar brez ovaduhov. Oba procesa proti tigrovcem sta se začela z izdajstvom. Dokument dokazuje, da je v primeru bazoviških žrtev prišel italijanski konfident iz Ljubljane, domačin iz Šempasa, na kvesturo v Gorico

in povedal, da ima Rejec v Ljubljani organizacijo, ki je povezana s sodelavci na Goriškem. Začelo se je zapiranje, mučenje, drugi tržaški proces, zapori, ustrelitve štirih na bazoviški gmajni.

Glede prilaščanja Tigra pa tole: ko se je izkazalo, da zarota molka ne bo uspela, so ga nekaj časa skušali prikazovati kot teroristično organizacijo oziroma vohunsko mrežo zahodnih zaveznikov. Zadnje čase pa ga prikazujejo bolj kot sestavno enoto Osvobodilne fronte, čeprav vemo da TIGR kot organizacija vanjo ni bil povabljen, temveč so k sodelovanju vabili le posamezne tigrovce. Danes posamezni zgodovinarji poskušajo dokazati, da TIGR ni bil zamolčan. V svojih prizadevanjih bi bili prepričljivi, če bi dokazali, koliko pomnikov jim je bilo postavljenih pod Jugoslavijo, koliko žrtev in trpinov iz te organizacije je bilo razglašanih za heroje, koliko je bilo institucionalnih raziskav o organizaciji in koliko publikaciji je bilo izdanih pred letom 1990, kako je bilo to gibanje opisano v šolskih učbenikih.

■ **Prizadevanja za ohranitev naroda in jezika so znana še od prej. Novembra 2008 je ob 75-letnici prepovedi slovenskega jezika v Beneški Sloveniji izšla vaša knjiga Beneška Slovenija in njeni Čedermaci. Knjiga se bere kot napeta zgodba o prizadevanjih slovenskih duhovnikov za ohranitev slovenskega jezika.**

Beneški duhovniki so bili pravi narodni junaki. V Beneški Sloveniji, ki je bila od leta 1866 pod Italijo, je edino Cerkev ohranjala domače bogoslužje in slovenski verouk, za katerega so priskrbeli tudi katekizme. Zaradi tega so duhovnike preganjali in oblast je težila k temu, da bi se umaknili in v te kraje prišli italijanski duhovniki. Vztrajali so in se upirali. Ohranjali so domači jezik in kulturo ter po načelih krščanskega socialnega nauka skrbeli za svoje ljudstvo, njegov gospodarski in kulturni napredek. Duhovni vodja Ivan Trinko je skrbel za njihovo vsestransko in predvsem domoljubno vzgojo.

Ko so hoteli ponatisniti katekizem, se je Mussolini zgrozil ob ugotovitvi, da sta v Benečiji verouk in bogoslužje še vedno slovenska, in je oboje prepovedal. Njegove ukaze so izvajali karabinjerji. Duhovnike so preganjali in zasliševali, zapirali, črnosrajčniki so vdiral v cerkve, grozili, plenili katekizme in organizirali mrežo ovaduhov, ki so prežali nad vsako besedo. Bil je tako, kot je opisal Bevk v svojem romanu *Kaplan Martin Čedermac*. Duhovniki so se upirali, dokler je bilo mogoče. Deset let po uvedbi teh ukrepov, leta 1943, je fašizem propadel, vendar se nasilje ni končalo, temveč se je le

stopnjevalo. Ko se je začelo partizanstvo in kasneje socializem, so Italijani začeli enačiti slovenstvo in komunizem. Mreža ovaduhov, povezanih v tajni organizaciji O in Gladio, je izvajala veliko nasilje in učinkovito propagando. Lokalna cerkvena oblast pa je poskrbela, da so v te kraje nameščali duhovnike Furlane, ki niso poznali jezika ljudstva. Domačih duhovnikov je vedno bolj primanjkovalo. V Beneški Sloveniji, revni, gorati deželici, kjer so imeli pod Benečani svojo samoupravo, so namreč sami skrbeli za duhovniški naraščaj. Enkrat na leto so imeli »beranjo«, z nabirko so v semenišču vzdrževali po dva dečka in si s tem zagotovili domače duhovnike. Ta običaj, kakor vsi drugi, je bil pod fašizmom zatrt.

Zgodba je res napeta. Pri zbiranju podatkov me je pretreslo. Koliko žrtev, koliko domoljubja, koliko trpljenja in koliko ljubezni je bilo nekdaj potrebno za to, kar mi danes s tako lahkoto zanemarjamo in omalovažujemo. Občudovanja vreden je tisti siloviti in pogumni upor cerkveni in posvetni oblasti, v katerem duhovniki brez zadržka opozarjajo škofa na vesoljno sodbo in z grožnjo, da bo tudi on odgovarjal, ker ni zaščitil pravice, da bi učili Kristusov nauk v domačem jeziku, ki ga otroci razumejo, ker je jezik srca.

Ko se je začelo partizanstvo in kasneje socializem, so Italijani začeli enačiti slovenstvo in komunizem.

■ **Po drugem vatikanskem koncilu so se zadeve izboljšale. Toda ali ni bilo to za slovenstvo v Benečiji prepozno?**

Res je, po spremembah v Vatikanu in nastopom novega škofa v Vidmu, se je lokalna Cerkev opravičila za storjene krivice in jih želela odpraviti. Toda danes sta v tej deželici le še dva domača duhovnika, Božo Zuanela v vasi Matajur, v Dreko pa občasno prihaja iz Vidma monsinjor Marino Qualizza. *Prebuja pa se šolstvo, v Špetru je dvojezična šola, kjer ob slovenskem in italijanskem jeziku gojijo tudi svoje narečje. Živahna je kulturna dejavnost, glasbene skupine, pevski zbori, gledališke skupine ... Zdi se optimistično. Žal pa je v teh krajih vse manj prebivalcev. Ti grički, te dolinice, te vasice so čedalje bolj izpraznjeni. Precej je za to kriva zelo počasna obnova po potresu, svoje prispeva tudi pomanjkanje delovnih mest.*

■ **Pred kratkim je bil posnet film Črni bra-
tje. Tudi to je tematika, o kateri ste pisali.
Kako ocenjujete prikazano?**

Film je medij, ki je posebno za mlade zelo privlačen. Jaz bi si želela, da bi bilo v njem več resničnega dogajanja. Pripravljen je bil pretežno po Bevkovi povesti, ki je zelo blizu realnosti, a vendar ume-tniško delo. Film je gotovo pripomogel k temu, da ljudje o tem poglavju zgodovine razmišljajo, se spominjajo na zlo fašizma. Mnogi pa sploh ne vedo, kaj se je pod fašizmom dogajalo s Primorci. Bili smo zapisani smrti, šlo je za duhovni genocid nad slovenskim narodom. Film ganljivo prikazuje, kako so se mladi fantje, skorajda še otroci, postavili v bran narodnim vrednotam. Njihovi ideali so živi, prepričljivi, drugačni od sodobne mladine.

■ **Zelo celovit pregled dogajanja na Pri-
morskem od prve svetovne vojne do let po
drugi svetovni vojni, ki se v marsičem raz-
likuje od dogajanja v osrednji Sloveniji,
ste podali v knjigi Primorska sredina v pri-
mežu bratomorne vojne, ki je izšla lani pri
Slovenski matici. O čem nam pripoveduje?**

Začela bom kar pri naslovu – Primorska sredina. S tem imenom so tajne komunistične obveščevalne službe označevale tiste posameznike in organizacije, ki so bile odločno proti okupatorjem, so bile pa tudi proti komunizmu. Torej k sredini so bili uvrščeni tisti, ki so si prizadevali za narodni odpor brez revolucije. V to skupino so komunistični voditelji prištevali člane in simpatizerje obeh predvojnih narodnoobrambnih skupin, Tigra in Tajne krščansko socialne organizacije in še nekaterih drugih. Ob pričakovanju napada na kraljevino Jugoslavijo se je TIGR pripravljal na vseslovenski nestranski odpor (skladiščenje orožja, sabotažne akcije na Tirolskem in Koroškem, organizacija Soške legije, zbiranje prostovoljcev po ujetniških taboriščih v Afriki). Zaradi delnega odkritja organizacije so se vodilni raz-

**Večina primorskih
partizanov je bila
po oceni Vosa in
Ozne sredinska,
bojevali so se za
osvoboditev in
socialno pravičnejši
družbeni red, ne
pa za boljševiško
revolucijo.**

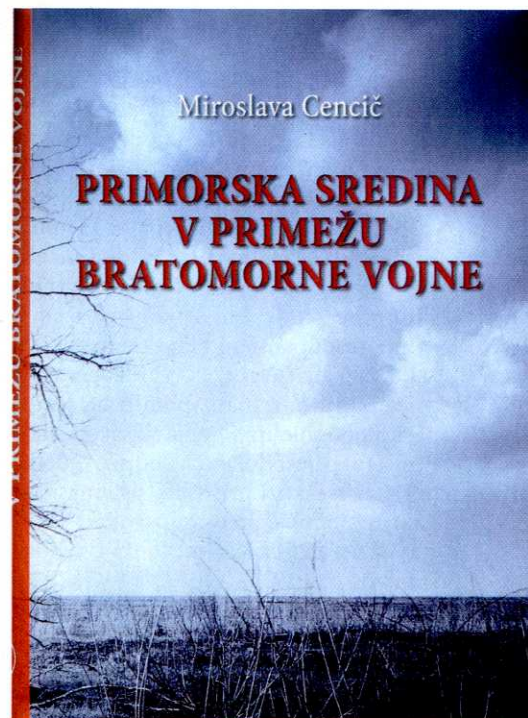
bežali ali se znašli v zaporu. Posamezniki so se med prvimi vključili v partizanske čete. Tajna krščanska organizacija pa ni bila nikoli odkrita, v zaporu so bili le posamezniki kot antifašisti in »slavofili«. Tisti voditelji iz vrst krščanski socialcev, ki so ostali na prostosti, večinoma duhovniki in nekateri katoliški laiki v Gorici, so se prve dni maja 1941 organizirali in dali pobudo za vseslovenski nestranski neoborožen odpor. Med najpomembnejšimi voditelji so bili: v Gorici duhovnika Ivo Juvančič in Anton Rutar, prof. Rado Bernarik, inž. Josip Rustja in podjetnik Anton Vuk, na Krasu pa duhovniki Vergilij Šček, Anton Piščanec, Anton Požar, Andrej Gabrovšek in Božo Milanović kot zastopnik istrskih Hrvatov.

Svoje predloge in programe so poslali meščanskim strankam v Ljubljano in slovenskim predstavnikom pri jugoslovanski vladi v Londonu. Ne od njih ne od drugih niso dobili odgovora. Niso obupali, dajali so nove in nove pobude, da bi kot narod ostali. Ko je upor organizirala OF in na Primorsko poslala svoje zastopnike, so se Primorci v hrepenenju po svobodi takoj organizirano odzvali.

■ **Kaj se je dogajalo po padcu Italije?**

Odhod primorskih fantov in mož v partizane je bil množičen, naravnost drli so v gozdove takoj po vrnitvi z italijanske vojske, prostovoljno in zaradi mobilizacije. Voditelji sredine so vedeli, da je odpor organizirala komunistična partija. Motil jih je ateizem in nasilne metode. A nastopiti proti svojim fantom, s katerimi so se skupaj že dvajset let upirali fašizmu, niso mogli, saj so ti šli v gozdove iz ljubezni do domovine, zaradi hrepenenja po svobodi, in ne za komunizem. Kritični so bili do voditeljev ljubljanskih meščanskih strank, ki niso organizirale enotnega odpora, ki ga je ljudstvo želelo, in so tako zamudile svojo priložnost. Obsojali so vsakršno sodelovanje z okupatorjem, odklanjali pa so tudi aktivno sodelovanje z OF in kritično nastopali do njenih nasilnih metod. Stike so vzdrževali z nekaterimi voditelji obeh vojskujočih se strani. Zadrževali so zaostrovanje nasilja komunistov, a nasprotovali so tudi organiziranju protikomunističnih enot in preprečevali izbruh bratomorne vojne. Pomagali so vsem, ki so bili pomoči potrebni. Ta vloga je bila nevhvaležna. Pridobiti so jih hotele obe strani in obe sta jih ostro kritizirali. A vztrajali so v svoji sredinski drži do konca. Konec vojne jih je zmagovita stran uvrstila med narodne izdajalce in tako tudi z njimi ravnala.

Ves vojni čas so bili pod budnim očesom obveščevalcev Vosa in Ozne. Iz centrov teh tajnih služb so na teren dobivali navodila za ukrepanje. Tako so iz doku-

**K Primorski sredini
so bili uvrščeni tisti,
ki so se prizadevali
za narodni odpor
brez revolucije.**

mentov razvidni cilji KPS, njihov odnos do tigrovske organizacije, zahodnih zavznikov, duhovnikov in okupatorjev. Voditelje OF je vznemirjal strah pred »prevalo« na desno, ko pridejo voditelji obeh narodnoobrambnih organizacij iz italijanskih zaporov in zaradi možnosti izkrcanja anglo-ameriške vojske na Jadranu. To pa zato, ker je bila večina primorskih partizanov po njihovi oceni sredinska, ker so se bojevali za osvoboditev in socialno pravičnejši družbeni red, ne pa za boljševiško revolucijo. Dokumenti razkrivajo tudi metode delovanja, spretno prilagajanje razmeram in čutenju množic, razdvajanje Primorcev in porivanje v nasprotno tabore, oblike nasilja, zvito in prikrito propagando.

■ **Če na kratko označimo Primorsko sredino, jo odlikuje predvsem veliko domoljubje. Zakaj komunistična stran tega ni znala prepoznati?**

Prepoznala jo je, a ne kot odliko, temveč kot sredstvo, na katerem je gradila propagando. Prepoznala je pripravljenost za neizmerno trpljenje in žrtve, za enoten odpor primorskih ljudi. Domoljubje pa zanjo ni vrlina. Ideologija marksizma in KPS je nasprotna domoljubju, ker je njena bistvena komponenta internacionalizem.

biografija

Mira Cencič, rojena leta 1934 v Tomaju, je doktorica pedagoške znanosti in docentka za didaktiko Pedagoške fakultete v Ljubljani v pokoju. Poleg pedagoškega dela se je ves čas ukvarjala tudi z raziskovanjem in strokovno publicistiko. O šolstvu in vzgoji je napisala devet samostojnih del, od teh tri v soavtorstvu. Bogata je tudi njena bera pri proučevanju novejšega zgodovinskega dogajanja na Primorskem, predvsem tigrovskega gibanja, delovanja goriške katoliške Sredine ter narodnoobrambnega delovanja slovenskih duhovnikov v Beneški Sloveniji. O tem je napisala šest samostojnih publikacij (eno v soavtorstvu). Za pedagoško delo je Mira Cencič dobila zlato plaketo Pedagoške fakultete v Ljubljani in naziv zaslužni visokošolski učitelj Pedagoške fakultete Primorske Univerze v Kopru. Leta 2000 ji je Društvo TIGR dodelilo spominsko plaketo TIGR, ki jo podeljujejo posameznikom za dolgoletno uspešno društveno delovanje. Za svoje delo je prejela tudi zlato priznanje Občine Šempeter-Vrtojba.

Ideal je svetovni proletariat, narodnost pa naj bi po teoriji marksizma in leninizma izginila. Tudi iz mojega dela se vidi, da so odposlanci OF, ki so prihajali na Primorsko, sprva iskali stike s komunisti, člani KPI, šele ko teh niso našli oziroma te zveze niso uspele, so se obrnili na domoljube, predvsem tigrovce. Tudi danes čutimo, da je domoljubje velikokrat označeno za šovinizem, kar seveda ni res. Domoljubje je izredno plemenito čustvo, ki daje narodu moč preživetja, da ohrani svoj jezik, vrednote, zemljo ... Šovinizem je nekaj drugega, šovinizem je podcenjevanje, zaničevanje in izkoriščanje drugih.

■ **O domoljubju Primorcev govorijo tudi pesmi, ki ste jih zbrali in uredili v zbirki Primorska pesmi rodoljubja in tigrovskega upora.**

V teh pesmih je čutiti neizmerno iskreno predanost in ljubezen do jezika, do narodnosti, do zemlje in pripravljenost boriti se za vse to. Pa tudi optimizem, spodbuda, da je treba vztrajati, prebujanje upanja, da bo nekoč drugače, da se bomo kot narod ohranili. Zbirka kaže, da so si Primorci v najhujšem času raznarodovanja izbrali kot orožje svojega obstoja nekaj najgloblje in najbolj prepričljivega – pesem. Domoljubne pesmi

so zlagali fantje pri vojaki, izseljenci, tigrovske voditelji in kmečki ljudje, tudi priznani primorski pesniki. V času, ko je bil na Primorskem prepovedan slovenski tisk, je izhajalo več ilegalnih rokopisnih in tipkopisnih glasil, ki so pravo presenečenje in zanimivo odkritje.

■ **Marsikaj ste povedali o ravnanju in čutenju Primorcev v preteklosti, zlasti v času, ko jih je od matičnega naroda ločevala državna meja. Kakšna je ta primorska duša danes, kaj se je ohranilo, kaj izgubilo?**

Najprej se je treba vprašati, koliko smo Primorci sploh še Primorci. Naše vasi, ki so nekoč vzdrževale narodno čutenje s kulturnim delovanjem, pevskimi zbori, prosvetnimi društvi in podobno, so danes bolj ali manj prazne. Svoj nespodbudni vpliv imajo množični medij, ki ne spodbujajo občutenja za narodne probleme, temveč marsikdaj dušijo narodno zavest. Problem je tudi velika neenotnost. Primorci smo bili enotni, čeprav je delovalo v predvojnem času več političnih organizacij, ni bilo razlik v narodnih zadevah. Pred vojno sta liberalna in krščansko socialna stran Edinosti imeli skupni Narodni svet. V kritičnih časih sta socialno krščanska organizacija in tigrovska sodelovali tako tesno, da je tež-

ko ločiti, kdo je kdo. Danes pa nas politika in ideologija delita, narodnost pa nas – zaradi mlačnosti in strahu pred »nacionalizmom« – ne povezuje. To bi morali spremeniti, razčistiti. Domovinska čustva niso politična zadeva, zato nas lahko povezujejo in poenotijo. V pluralni demokratični družbi ni potrebna ideološka in politična enotnost. Tudi strankarski pluralizem ni nič slabega. Poenotiti pa se moramo v domovinskih in narodnostnih zadevah in enkrat za vselej reči: Tako je bilo! Resnica je taka, kot je, in nič drugačna. In ta resnica nas mora povezovati, ne razdvajati. To velja tako za Primorce kot za narod v celoti. ■